

УДК 316.62

Н.О. Рогожинська

ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглядається проблема соціалізації як одна з передумов девіантної поведінки.

Ключові слова: Асоціальна поведінка, девіація, норма, соціалізація, передумова, формування, поведінка, соціальна дезадаптація.

Статья рассматривает проблему социализации как одну из предпосылок девиантного поведения.

Ключевые слова: Асоциальное поведение, девиация, социализация, предпосылка, формирование, поведение, социальная дезадаптация.

Дослідження девіантної поведінки в сучасній вітчизняній психології та педагогіці є визначальним, тому що остання перешкоджає соціалізації особистості, її становленню, формуванню, розвитку громадянської самосвідомості [8; 11]. Із загальної кількості населення в Україні 14 млн. дітей та молоді віком до 18 років живуть в складних соціальних умовах: серед них діти – сироти і діти, які залишилися без батьківського піклування або з неповних сімей – понад 400 тис, дітей з проблемами психологічного і фізичного розвитку – близько 160 тис., дітей з малозабезпечених сімей – 3,4 млн.

Ще в ранньому дитинстві розлади процесу становлення особистості можуть супроводжуватися різними проявами антисоціальної спрямованості, такими як: заподіяння шкоди приналежній іншим власності, жорстоке ставлення до тварин. У підлітків з'являються поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс:

- 1). Реакція емансипації (крайній ступінь – бродяжництво).
- 2). Реакція групування однолітків (формування власної субкультури).

3). Реакція захоплення (хобі) [8; 11].

Девіації у підлітковому та юнацькому віці виникають також і як відповідь на неспроможність особистості реалізувати свої тенденції до самоактуалізації. Тому профілактика і подолання девіацій можливі шляхом навчання людини способів самореалізації, які б стали джерелом особистісного зростання та позитивності Я-концепції, що в цілому сприятиме психологічному благополуччю підлітка або молодой людини.

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством є процес соціалізації. Соціалізація - історично зумовлений процес розвитку особистості, надання та засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, що притаманні даному суспільству і, як результат – активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні. Процес включення індивіда у систему суспільних відносин має двосторонній характер: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, притаманний даному суспільству, з іншого – активно відтворює у своїй діяльності систему соціальних зв'язків, яка задована у соціальному досвіді людства. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги та знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути. Таким чином, метою даного процесу є включення індивіда у соціальне середовище, створення умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку. У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминує проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо через затримки і зриви, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірним наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості (це цинізм, жорстокість, брутальність, нігілізм, зухвальство) [4]. Процес становлення особистості як «саморуку» визначається єдністю зовнішніх та внутрішніх умов.

Зовнішні умови – умови природного й суспільного середовища необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти, праці, реалізації можливостей розвитку. Діють через внутрішні умови (природні нахили, сукупність почуттів, переживань), які існують у самому індивіді. Від природи індивіда, його потреб, інших суб'єктивних умов залежить, що саме із зовнішнього середовища для нього є значущим, впливає на нього, стає фактором його активності. Таким чином соціально – психологічні механізми соціалізації підростаючих поколінь

виявляються у таких процесах:

1. Ідентифікація (лат. ототожнювати) – процес ототожнення індивідом себе з іншими людьми, групою, колективом, який допомагає оволодівати різними видами діяльності, засвоювати соціальні норми та цінності, приймати соціальні ролі. Виділяють три форми ідентифікації:

I. Пряме ототожнення з реальною або нереальною людиною (наприклад, уподібнення дитини одному з батьків в дитинстві або кіногерою у підлітковому віці). Ця форма є домінуючою на ранніх етапах процесу соціалізації.

Згідно з теорією соціальної педагогіки однією з основних причин появи відхилення у поведінці вважається порушення соціальних стосунків особистості, які спричиняє афект неадекватності – негативний стан, що виникає в людини в зв'язку з неуспіхом в діяльності та з часом стає соціально – психологічним джерелом антигромадської поведінки, та виражається в напружені людських стосунків, розбіжностях самооцінки та оцінки достоїнств індивіда соціумом. Основним на початкових етапах соціалізації є механізм наслідування, коли індивід несвідомо або частково переймає точки зору, а можливо і поведінку тих, хто веде асоціальний спосіб життя. Мотивацією виступає прагнення отримати схвалення в негативному середовищі. Практично ж перехід індивіда до девіантності є поступовим (але можливий і «вибух»), процес є малопомітний для індивіда, але констатований змінами особистості оточенням девіантна.

II. Прирахування до певної номінальної соціальної групи (вікової, національної тощо). Наприклад, соціальні межі поведінки у зв'язку із зарахуванням себе до тієї чи іншої вікової групи (порівняно з реальним віком особи) можуть проходити між інфантилізмом та акселерацією.

III. Зарахування (з відчуттям належності) себе особою певної соціальної групи, колективу, малої групи. Активне засвоєння індивідом соціальної поведінки, групових норм і цінностей здійснюється у спільній діяльності, насамперед у трудових колективах. [7]. Наприклад, підлітки із важких родин, що проводять велику частину свого життя у підвалах. «Підвальне життя» здається їм нормальним, у них існує свій підвальний моральний кодекс, свої закони і культурні комплекси. Кризове становище в державі, крах сформованих раніше ідеалів нерідко сприяють розвитку у молодіжному середовищі аморальних явищ, дармоїдства. Бажання «жити не гірше за інших» та нерідко ототожнюється в свідомості молоді не як механізм соціалізації, а як переконання. Не можна не

відзначити, що серед інших девіацій отримав поширення соціальний паразитизм у форми бродяжництва, жебрацтва і проституції. Для нього характерна прогресуюча стійкість, що перетворює відхилення в спосіб життя (відмова від участі в суспільно-корисній праці, орієнтація на виключно нетрудові доходи). Небезпека останнього полягає в тому, що люди, які займаються бродяжництвом і жебрацтвом, нерідко виступають в ролі посередників у поширенні наркотиків, здійснюють крадіжки, допомагають збути крадене. Соціалізована людина мусить бути здатною протистояти тим чи іншим несприятливим життєвим обставинам.

2. Інтеріоризація суспільних ідеалів у молодіжному середовищі пов'язана з пошуками «реальних прикладів для наслідування» та з характером уявлень про шляхи реалізації ідеалів. Основним психологічним новоутворення в підлітковому віці вважається формування «Я-образу», розвиток якого проходить на основі розгортання морально-духовної самосвідомості, самопізнання. Вплив соціальних обставин обумовлюється психологічними чинниками навіть тоді, коли мова йде про детермінацію негативних тенденцій особистісного розвитку. Уявлення про себе формується у підлітка на основі оцінок різних сторін своєї особистості, одиничних образів, тому узагальнений «Я-образ», загальна самооцінка складається з багатьох складових: оцінка підлітком своїх моральних якостей, здібностей і можливостей в різних видах діяльності, зовнішності, стану в колективі однолітків.

3. Екстеріоризація - процес переходу від внутрішньої психічної діяльності до зовнішньої, предметної.

Ефективність соціалізації особи великою мірою визначається досягненнями та дотримання нею соціальних норм. «Соціальні норми – це встановлені моделі, еталони належної з точки зору суспільства, груп і їх членів, поведінки людини [10]. Асоціалізація особистості відбувається в ті самі періоди, що і соціалізація. Найчастіше негативна реакція на зміну соціальних умов спостерігається в неповнолітніх, більшість злочинів скоєні на фоні спустошів, неправильного сприйняття романтики, жаги до подорожі, намагань робити так, як кумир або авторитет, психологічні ломки перехідного віку, не сформованість стійких моральних позицій, схильність до групових впливів, імпульсивності тощо. Відома низка поведінкових стереотипів, властивих для підліткового віку, які спричиняють соціальні та антигромадські вчинки.

■ Реакція опозиції (викликається завищеними претензіями до

діяльності і поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неповагою до інтересів підлітка з боку дорослих та оточення; проявляється в втечах з дому, іноді п'янці тощо).

- Реакція імітації (проявляється в наслідуванні певної особи, героя фільму як із соціальною, так і з асоціальною поведінкою).

- Реакція негативної імітації (поведінка, яка спеціально протиставляється нормі або моделі; якщо модель негативна, то ця реакція є позитивною).

- Реакція компенсації (невдача в одній галузі перекреслюється успіхами в іншій).

- Реакція гіперкомпенсації (велике бажання успіху в найважчій для індивіда галузі діяльності).

- Реакція емансипації (намагання звільнитися від нав'язливої опіки, самоствердитися; крайня форма прояву – заперечення стандартів, загальновизнаних норм, закону тощо).

- Реакція групування (об'єднання в групи однолітків, які різняться територіальною спільністю, примітивною символікою тощо).

- Реакція захоплення (проявляється в чисельних підліткових захопленнях музикою, спортом, колекціонуванням тощо).

У соціально–психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності. Так, поняття «девіантна поведінка» має декілька трактувань, які в загальному відображають порушення індивідом суспільних правових і моральних норм. У самому змісті поняття „девіантна поведінка” акцентується: а) на аморальності й асоціальності вчинку; б) на наявності суспільних вимог до стандартів поведінки; в) на присутності процесу соціальної дезадаптації та дезорганізації індивіда. Ці твердження базуються на тлумаченнях поняття „девіантна поведінка” у працях багатьох вчених: Оржеховської В.М.: «це поведінка з відхиленнями від прийнятих у даному суспільстві соціально-психологічних і моральних норм» [8, с.17]; Дахно Р.: «це стійкий вид поведінки людини, що має відхилення від найбільш важливих соціальних норм суспільства у певний час та завдає реальної шкоди суспільству і самій людині, що її проявляє, і супроводжується її соціальною дезадаптацією» [3, с.12]; Казаринової Н.В., Филатової О.Г., Хренова А.Е.: «невідповідність тих або інших проступків, тієї або іншої соціальної діяльності прийнятим нормам» [6, с.184]; Петришина Г.Р.: «це система дій і вчинків людей, що суперечать соціальним нормам або визнаним у суспільстві

шаблонам і стандартам поведінки» [9, с.189].

З вищезгаданого можна зробити висновок що девіантна поведінка поділяється на дві великі категорії: по-перше – це поведінка, відхилена від норм психічного здоров'я, при наявності вираженої чи невираженої психопатології; по-друге – це антисоціальна поведінка, що порушує якісь соціальні норми, особливо правові. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні – злочинами. До факторів, які спричиняють виникнення девіантної поведінки, відносять:

1. Біологічні – статеве дозрівання, яке пов'язане з нестійкістю різних фізіологічних систем, незбалансованістю нервової та гуморальної систем.

2. Психологічні:

- акцентуації характеру (нестійка, гіпертимна, істероїдна, епілептоїдна, іноді – лабільна – в умовах емоційного відштовхування);

- низький рівень особистісної зрілості (підвищена навіюваність, слабкий контроль вітальних потреб, слабе прогнозування власної поведінки, підлітки слабо вірять в свої сили та хороше ставлення до них);

- нестійка самооцінка – залежить від настрою, оточення, від гостроти та складності ситуації. У важких підлітків самооцінка має тенденцію до захищеності, що говорить про низьку критичність. Неадекватний рівень домагань, наприклад у сфері спілкування призводить до: конфліктності, не сформованості моральних норм, односторонності емоційності сфери; в сфері навчання – до реакції відходу (уникнення складних життєвих ситуацій, пасивне очікування).

3. Соціальні: негативні впливи, виховання сім'ї. Вплив сімейного середовища:

- фіксація, шляхом наслідування;

- закріплення реакцій негативізму (реакція на складну ситуацію);

- пряме культивування, підкріплення з боку оточуючих психопатологічній реакції;

- синдром дитячого пригнічення.

За умови дотримання індивідом законодавчих основ, нормативних вимог, соціальна і асоціальна відповідальність мають дещо умовний характер, оскільки:

- індивід змінює свої погляди, позиції, переконання;

- існує варіативність вимог соціального контролю;

- вимоги соціального контролю також є динамічними, змінними.

Асоціальна відповідальність є дестабілізуючим фактором у розвитку індивіда, що має прояв у його соціальній дезадаптації та дезорганізації. Тобто, коли існуючі в соціумі норми, цінності, система соціальних настанов, виховання, контролю для особи є викривленими на рівні індивідуальної свідомості чи недієвими.

Асоціальна відповідальність перебуває в основі формування і прояву асоціальної поведінки. Додаткової акцентуації вимагає дослідження основних характеристик асоціальної поведінки як суспільного феномену.

По-перше, культурний релятивізм. За трактуванням Добренькова В.І., Кравченко А.І., це означає, що соціальна норма, прийнята або суспільством, або законодавством, – явище відносне. Один і той же вчинок може вважатись в одному суспільстві позитивним, а в іншому – розглядатися як соціальна патологія. Тому критерії девіантності пов'язані з певною культурою і не можуть розглядатися поза нею. Крім того, критерії девіантності змінюються у часі навіть у рамках однієї і тієї ж культури (наприклад, ставлення до куріння) [9, с.456- 457].

По-друге, індивідуальна девіація з часом може приймати колективні форми. У тому випадку, якщо вона не має суто антисуспільного характеру і є досить поширеною, з нею рано чи пізно приходиться рахуватися, а суспільству трансформувати свої норми [12, с. 185].

По-третє, соціальні поведінкові відхилення можуть проявлятися як нормальна реакція на ненормальні умови, в яких вони виявилися. І в той же час як мова спілкування з соціумом, коли інші соціально прийнятні способи спілкування вичерпали себе або недоступні [15, с.45].

Викладене вище дає змогу зробити ряд висновків.

1. Суспільні основи розвитку індивіда забезпечуються системою соціальних норм, цінностей, настанов, виховання, контролю. Успішна соціалізація індивіда проходить за умови прийняття та інтерпретації загальних суспільних вимог у внутрішній стан, що становить основу моральних і правових переконань індивіда. У такому випадку соціальні цінності стають для нього ціннісними орієнтаціями. Вони загалом утворюють основу соціальної відповідальності.

2. Неприйняття індивідом вимог щодо необхідності дотримання суспільних норм породжує асоціальну поведінку. Особливості соціальних відхилень, девіацій стосуються

поведінкового функціонування індивідів у суспільстві, тому соціально неodobрювані вчинки у їх поведінці отримали назву „поведінкових відхилень”, або „поведінки з відхиленнями”.

3. Соціалізація індивіда у контексті вимог суспільних стандартів поведінки перебуває у прямій залежності від їх дотримання. У протилежному випадку констатується факт поведінкових відхилень або девіантної поведінки.

Список використаних джерел

1. Городяненко В.І. Соціологія: Підручник. – К.: «Академія», 2003.
2. Гурлева Т.Г. Діагностика та корекція відповідальності у підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №5. – С.5-11.
3. Дахно Р. Девіантна поведінка учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів як психолого-педагогічна проблема // Рідна школа. – 2005. – №11. – С.10.
4. Денисов І.Г. Девіантна поведінка підлітків як соціально-психологічна проблема// Збірка наукових праць, Мелітопольського педагогічного університету.
5. Добренєков В.И., Кравченко А.И. Социология: В 3 т. – Т.3: Социальные институты и процессы. – М.: ИНФРА-М, 2000.
6. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Социология: Учебник для вузов / Под общ. ред. Г.С.Батыгина. – М.: NOTA BENE, 2000. – 272 с.
7. Коваль Л. Г., Зверєва І. Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка Соціальна робота: Навч. пос. – К.: ІЗМН, 1997.
8. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск., 1988.
9. Кравченко А.И. Добренєков В.И., Социология: В 3 т. – Т.3: Социальные институты и процессы. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 520 с.
10. Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 256 с.
11. Панок В., Титаренко Т., Чепелєва Н. та ін. Спецефічні прояви реакцій: Підручник. – К.: Либідь, 1999.
12. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник – К.: ВіАН, 1996. – 352 с.

13. Петришин Г.Р. Соціологія: Навч. посібник. – Тернопіль, 2006. – 299 с.

14. Трус И. Школьники с девиантным поведением: особенности воспитания // Воспитание школьников. – 2002. – №7.

15. Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска Ин-т соц.-полит.исслед. – 2-е изд. – М.: Наука, 2003. – 230 с.

The article deals with the problem of socialization as one of the premises of deviation behavior.

Key word: Insomnia, deviation, norm, socialization, premises, formation, behavior, social desadaptation.

Отримано 17.03.2009

УДК 159.923.2:17.022.1

Л.В. Романюк

ЦІННОСТІ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються наукові підходи до особистості, цінностей і ціннісних орієнтацій, а також визначаються функції особистості й місце цінностей у її структурі. Приймається положення, що функція особистості полягає у координуванні та спрямуванні саморозбудови людини, людяності по відношенню до іншої людини, суспільства і природи.

Ключові слова: цінності, особистість, структура особистості, ціннісні орієнтації.

В данной статье анализируются научные подходы к личности, ценностям и ценностным ориентациям, а также определяются функции личности и место ценностей в ее структуре. Принимается положение, что функция личности состоит в координировании и направлении саморазвития человека, человечности по отношению к другому человеку, обществу и природе.

Ключевые слова: ценности, личность, структура личности, ценностные ориентации.

Проблема розкриття психологією структури особистості